

राजर्षी शाहु महाराजांचे शिक्षण विषयक विचार आणि कार्य

प्रा. जितेंद्र डी. पगार

इतिहास विभाग

श्रीमती पुष्पाताई हिरे महिला महाविद्यालय, मालेगाव कॅम्प

आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडण- घडणीत महात्मा जोतीबा फुलेच्या सिंहाचा वाटा आहे. भारतीय समाजाच्या खालच्या थरातील शेतकरी, कामकरी व स्त्रिया यांची धार्मिक आणि मानसिक गुलामगिरीतून सुटका करण्यासाठी आणि अज्ञान गरिबी अंधश्रद्धा यापासून त्यांना मुक्त करण्यासाठी, शिक्षणाचे साधन हाती घेतले. ब्राह्मणेतर समाजाच्या सर्वप्रकारच्या दुःखावरील एकमात्र रामबाण औषध म्हणजे शिक्षण होय. महात्मा फुलेचा हा विचार शाहु महाराजांनी सत्यशोधक समाज, प्रार्थना समाज, ब्राह्मो समाज आणि आर्य समाज सर्व समाज परिवर्तनाच्या आंदोलनात सक्रिय उतरला. शाहु महाराजांनी सर्व समाजाच्या विचार- कार्याचे चिंतन मनन केले. मानव जातीच्या कल्याणासाठी, झटणारा आर्य समाज शाहु महाराज भावला जो समाज मानवजातीच्या कल्याणासाठी झडतो तोच खरा समाज होय. शाहु महाराजांनी शिक्षणाचा दीप प्रज्वलित करून उभ्या महाराष्ट्राला ज्ञानाच्या प्रकाशाने न्हाऊ घातले. करवीर नगरीत राजर्षी नावाचा ज्ञानाचा सुर्य उद्याला आला आणि हळूहळू अज्ञानाचा अंधकार नष्ट होऊ लागला. नवसमाज निर्मितीसाठी प्रत्येकास शिक्षण दिले पाहिजे ही समाजवादी भूमिका शाहु महाराजांनी स्विकारली. प्रत्येकाला ज्ञान प्राप्तीचा हक्क आहे. ज्ञानाशिवाय समाजाला सांस्कृतिक आणि वैचारिक विकास होणार नाही असा महाराजांना विश्वास होता. शाहु महाराज सतत म्हणत असत की, 'शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही.'

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

- १) राजर्षी शाहु महाराजांच्या शिक्षण विषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
- २) राजर्षी शाहु महाराजांच्या शैक्षणिक जीवन कार्याचा आढावा घेणे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब केला असून दुय्यम साधन सामुग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, मासिके, इंटरनेट इत्यादीचा संदर्भ म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे.

सर्वांच्या विचारासाठी शिक्षण : राजर्षी शाहु महाराजांच्या शिक्षण विषयक मौलिक चिंतनात त्यांच्या शैक्षणिक कार्याचे -मुळ टिसून येते. महाराज म्हणतात "जोपर्यंत भारतातील प्रत्येक स्त्री- पुरुषास शिक्षण मिळत नाही, तोपर्यंत भारत स्वतंत्र्य समृद्ध, एकजीव आणि बलावान होऊ शकत नाही. यासाठी सर्व प्रथम सर्व समाजाला शिक्षण दिले पाहिजे. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती होत नाही, असे इतिहास सांगतो. म्हणूनच सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची गरज आहे. राजर्षींना ज्ञानाच्या माध्यमातून समाज परिवर्तन घडवून आणावयाचे होते. महाराजांना शिक्षणासाठी शिक्षण प्रसार करावयाचा नव्हता तर शिक्षणातून कर्तबगार मानसाची नवी पिढी निर्माण करावयाची होती. शिक्षण हे एक संस्कारमय आणि नवनिर्मितीचे सुत्र आहे हे ते जाणून होते म्हणून सर्वासाठी शिक्षणाची दारे खुली करून सर्वांचा शिक्षणातून विकास साधण्याचे कार्य महाराजांनी केले.

राजर्षी शाहु महाराज गादीवर आल्यानंतर शिक्षण क्षेत्रात गुणात्मक बदलाबरोबर संख्यात्मक बदलही घडवून आणला. इ. स. १८९४ साली करवीर राज्यात १०,८४४ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. तीच संख्या १९२१-२२ मध्ये २७,८३० झाली. युरुवातीला शिक्षणाचा खर्च ७० हजार होता. तर २१,२२ मध्ये हा खर्च ३ लाखावर गेला. महाराज म्हणतात 'माझ्या प्रजेपैकी दुर्बलाची सबलापेक्षा अधिक काळजी घेणे हे मी माझे कर्तव्य समजतो. दुबळ्या जनतेला कोणी वाली नाही, कोणी पुढारी नाही ही फार मोठी उणीव आहे. हीच भारतीय समाजरचनेची शोकांतिका आहे.' महाराजांनी शिक्षण प्रसाराच्या कार्यासाठी स्वतःला वाहून घेतले. एक राजा प्रजेच्या शिक्षणासाठी अहोरात्र राबतो. हे भारतीय राजे लोकांच्या परंपरेतील पहिलेच उदाहरण म्हटले तर वावगे होणार नाही.

काळात तिला शिक्षण उपयोगात पडते. महाराजांनी स्त्री शिक्षणाची गरज ओळखली होती. म्हणूनच त्यांनी स्त्री शिक्षणाला उजेद दिले. राजर्षी स्त्री शिक्षणाचा विचार— कार्य करूनच थांबले नाहीत तर त्यांनी आपल्या राज्यातील स्त्री— शिक्षण प्रसाराची आज्ञा काढली. यावरून राजर्षी खरोखरच स्त्री शिक्षणाचे खरेखुरे कैवारी होते. हे लक्षात येते.

अस्पृश्य समाजाच्या शिक्षणाविषयी विचार :-अस्पृश्यता हा आपल्या भारतातील उच्च— नीच स्वरूपाच्या जाती व्यवस्थेतून जन्माला आलेला महाभयंकर प्रकार आहे. अस्पृश्य हा शब्द कोणत्याही माणसाला लावणेही एक निंद्य गोष्ट आहे. अस्पृश्यांना शिक्षणाच्या माध्यमातून चांगले जीवन जगता यावे यासाठी राजर्षींनी कायदे केले. याबद्दल महाराज म्हणतात ज्या सनदा मी महार, मांग, चांभार आदी लोकांना दिल्या. त्याच जर बाह्यण, सारस्वत, कायस्थ अशा लोकांना दिल्या असत्या तर फार गवगवा झाला नसता पण मी दिल्यामुळे ब्राह्मण समाज खवळून उठला. अस्पृश्यांच्या शिक्षणाच्या स्वतंत्र शाळा बंद करून सर्वांना एकत्र बसून शिक्षण घेण्याचा वटहुकूम काढला **शाहु महाराजांचे शैक्षणिक कार्य :-**

राजर्षी शाहु महाराजांच्या एकूण कार्यात शैक्षणिक कार्याला अतिशय महत्त्व आहे. सर्वसामान्य बहुजन समाज अज्ञानाचे व अंधश्रद्धेचे जीवन जगत होता. प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसारासाठी १९१३ मध्ये प्रत्येक गावात एक शाळा असावी व ती गावातल्या बहुसंख्या जमातीच्या लोकांनी चालवावी असे मत होते. १९१३ च्या आदेशानुसार खेड्यातील मंदिरे, चावडी, धर्मशाळा या इमारतीतून प्राथमिक शाळा सुरु करण्यात आल्या निरनिराळ्या शिक्षणसंस्था व शिक्षणप्रेमी व्यक्तींना आर्थिक सहकार्य केले.

प्राथमिक शिक्षणबरोबर सक्तीचे शिक्षण हे धोरण महाराजांनी स्विकारले. १९१७ च्या हुकुमानुसार प्राथमिक शाळेत फी माफीची घोषणा केली. २१ नोव्हेंबरच्या जाहिरनाम्यानुसार कोल्हापूर संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्यात आले. शाळांच्या वाढत्या संख्येबरोबर शिक्षकही वाढणार याची जाणीव ठेवून १९१८ पासून शिक्षकांनी परिक्षा घेण्यास सुरुवात केली. परीक्षेत पास झालेल्यांना शिक्षक म्हणून नेमण्यात आले. दरमहा १०० रुपयापेक्षा जास्त उत्पन्न असलेल्या व्यक्तींवर शिक्षणकर बसवला. गावागावातून घराघरातून आठ आणे एकरूपया हा शिक्षण कर बसवून शिक्षणाचा खर्च भागवला. प्राथमिक शिक्षण, स्त्री शिक्षण उच्च शिक्षण व व्यवसाय शिक्षण अशा शिक्षण व्यवस्थेला प्राधान्य देण्यात आले.

माध्यमिक, तांत्रिक किंवा उच्च शिक्षणाची व्यवस्था असतांना खेड्यातील अनेकांना या संधीचा फायदा घेता येत नव्हता हे महाराजांच्या लक्षात आले. ही समस्या दूर करण्यासाठी कोल्हापुरात १८९६ मध्ये सर्व जातीजमातीच्या मुलांसाठी वसतिगृह सुरु केले. विद्यार्थ्यांना राहण्याची व जेवणाची मोफत सोय केली. यात कोल्हापुरात मराठा बोर्डिंग, दिगंबर, विरशैव, लिंगायत, मुस्लिम बोर्डिंग अशा निरनिराळ्या जातीची सुमारे २० वसतिगृह सुरु केली.

निष्कर्ष :

राजर्षींचे शैक्षणिक कार्याचे व्यापक समाजशिक्षण हे प्रमुख ध्येय होते. बहुजन समाजातील मुलामुलींना प्राथमिक, माध्यमिक व उच्चशिक्षण देणे तंत्रशाळा पाटील व तलाठ्यांच्या शाळा इ. वसतिगृह या प्रमुख सुत्रामध्ये समावेश होता. सर्वसामान्य समाजातले मागासले पण दूर करण्यासाठी शिक्षणाची गंगा त्यांच्या दारापर्यंत नेली. त्यांच्या शैक्षणिक कार्याचे सुत्र खाजगी हितसंबंधाकडून सार्वजनिक कल्याणाकडे नेणारे जातीभेद नष्ट करून समानतेच्या पातळीत आणणारे होते. महाराजांच्या धोरणामुळे शिक्षणाची संधी लाभलेल्या कर्मवीर भाऊराव पाटील, कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे, डॉ. पंजाबराव, देशमुख यांनी बहुजन समाजाला शिक्षित व जागृत बनवण्याचे महाराजांचे कार्य पुढे चालवले या प्रेरणेतून शाहु महाराजांच्या शैक्षणिक कार्याचे खरे यश दिसते.

संदर्भ :-

- १) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास — डॉ. अनिल कठारे
- २) आधुनिक भारताचा इतिहास — डॉ. जी.बी. शाह, भामरे, पवार
- ३) आधुनिक भारताचा इतिहास — डॉ. जी.बी. शाह, डॉ. वी.एन. पाटील
- ४) आधुनिक भारताचा इतिहास — प्रा. मदन माडर्कर

स्वराज्यासाठी शिक्षण :- प्रत्येक व्यक्तीच्या विकासासाठी सर्व प्रथम शिक्षणाची गरज असते. सकस अन्नाशिवाय माणसे जशी अशक्त होतात त्याप्रमाणे शिक्षणाविना माणसे मागासतात. मागासलेली माणसे दुःखी, गतिहीन, दुर्लक्षित व दुर्बल होतात. तेव्हा आपली उन्नती आपणच केली पाहिजे. त्यासाठी स्वावलंबनाचे मार्ग स्विकारले पाहिजे. जीवनाच्या प्रत्येक अंगाला शिक्षणाचा स्पर्श झाल्याशिवाय विकास होणार नाही. शिक्षणाच्या संस्काराने सर्वांना शहाणे करून त्यांच्या हाती सत्ता सोपविणे हिताचे वाटते. सुखाची आणि स्वार्थाची साधने हाती आली तर चांगली माणसे ही वाईट होतात असे होणार नाही याची खबरदारी घेतली पाहिजे.

आपली प्रजा केवळ प्राथमिक शिक्षणाने जरी विद्याविभूषित झाली तरीही तिला स्वराज्य देण्यास हरकत नाही. यावरून त्याच्या ठिकाणी दूरदृष्टी, मानवी एकता आणि समता दिसून येते. शाहु महाराजांनी महार, मांग, चांभार, ढोर, कैकाडी, फासेपारधी, रामोशी अशा समाजातील सर्वांना आपल्या हाताशी धरून शिक्षण दिले. त्यामुळे शाहु महाराज किती मोठा राजा होता यापेक्षा किती मोठा माणूस होता हे मनाला सहज पडते.

लोद.शाहीसाठी शिक्षण :-राजर्षी शाहु महाराज लोकशाही तत्वावर प्रेम करतात. लोकांमधील ऐक्य भावनेला त्यांनी महत्त्व दिले. लोकशाही मधील ऐक्य शिक्षणामुळे घडते. समाजातील मुठभर लोकांत शिक्षण असल्यामुळे त्याच्यात धावण्याची शक्ती आली. पण ढिगभर लोक शिक्षण नसल्यामुळे आजही केवळ रागत आहेत. शिक्षणातून समर्थ व्हावे आणि स्थिर लोकशाहीकडे वळावे असे महाराजांना वाटत होते. लोकशाही देशाला चांगले दिवस आणू शकते. यासाठी लोकांना शिक्षणाचे महत्त्व पडले नाही तर आपण त्याच्या पर्यंत गेले पाहिजे. त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व समजून दिले पाहिजे. तरच सुसंस्कृत लोकशाहीच्या रथाला सर्वांचे हात लागतील.

मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण :-ब्राह्मणेतर वर्गाची सर्वांगाने सेवा हेच राजर्षींच्या जीवन-धर्माचे मिशन होते. आपल्या संस्थांमध्ये १९१२-१३ पासून प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत सुरु केले. जाती भेदामुळे रोगग्रस्त झालेल्या हिंदू समाजासाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण हे एकच औषध आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या चळवळीतून सर्वांसाठी शिक्षण हा विचार लोकमनात रुजविला. उच्च शिक्षणावर खर्च करण्यापेक्षा तो प्राथमिक शिक्षणावर करावा यातून दुर्बलांना सबल करण्यासाठी शिक्षणाचा उपयोग होईल. त्याच्या या कार्यामुळे विद्येच्या मक्तेदारीला मुठमाती मिळाली. भविष्याचा वेध घेऊन मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचे जे कार्य राजर्षींनी केले त्यातच त्यांच्या शौरवीचा सार सामावलेला आहे.

जातीभेदाच्या निर्मुलनासाठी शिक्षण :-अनेक जाती, धर्म, वंश आणि भाषा यांनी नटलेला भारत म्हणजे अनेक रंगाच्या फुलाच्या माळेसारखा सुंदर दिसतो. परंतु कधी जातीच्या, धर्माच्या नावावर श्रेष्ठ-कनिष्ठता जनमानसात पडली तर त्याचा दुष्परिणाम झाल्याखेरीज राहत नाही. प्रजेने शिक्षणातून विकास साधावा आणि सुखाने जीवन जगावे परंतु चातुर्वर्ण्य पध्दतीमुळे ब्राह्मण समाजाने सर्वप्रकारचे फायदे घेतले. क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र हे त्या फायद्यापासून वंचित राहिले. विद्येच्या या मक्तेदारीमुळे राजर्षींना आपला गतकाळ इतिहासातील एक अधारी राज वाटत होती. महाराज म्हणतात ज्ञानाची वाट प्रगतीच्या शिखरावर जाते. माणूस इथून तिथून सारखाच आहे. मग असा भेदभाव का हाच भेदभाव नष्ट होण्यासाठी शिक्षणाची गरज आहे. शिक्षणातूनच खऱ्या अर्थाने जातीभेद निर्मुलन होऊ शकते. समाजातील जुनी व कालबाह्य झालेली घडी संपुर्णतया बदलावी लागेल राजर्षींच्या या विचारात जातीभेद निर्मुलन सामावले आहे.

स्त्रीशिक्षण विषयक विचार :-महात्मा जोतीबा फुलेंच्या स्त्री शिक्षणाच्या कार्यापासून प्रेरणा घेऊन राजर्षी शाहु महाराजांनी स्त्री शिक्षणाला उतेजन दिले. राजर्षींची स्त्री शिक्षणाबद्दलची साहसी वृत्ती व मानवतावादी दृष्टी कौतुकास्पद होती. ज्या काळात स्त्री शिक्षणाचे कार्य हाती घेतले. त्याकाळी स्त्रियांनी शिक्षण घेणे पाप समजण्यात येत होते. या काळात बालविवाह, पडदा पध्दती यामुळे स्त्री शिक्षणात अनेक अडचणी होत्या. स्त्री शिक्षणाबद्दल महाराज म्हणतात स्त्रियांच्या मानसिक विकासासाठी शिक्षणाची गरज आहे. शिक्षण हाच स्त्रीचा धर्म आहे. समर्थ स्त्री म्हणून जगण्यासाठी तिला शिक्षण दिले पाहिजे. प्रत्येक कुटुंबात स्त्री हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. स्त्री सुशिक्षित असेल तर साऱ्या घराला स्वावलंबन आणि सुसंस्काराचे चांगले वळण लावते. संकटाच्या